

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА ЗАГАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37(09) (47.52/.54"185/19"

Олена Антонова

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ORCID ID 0000-0002-3240-6297

DOI 10.24139/2312-5993/2018.06/069-078

ПРОБЛЕМА ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті піддано аналізу публіцистичний доробок окремих діячів громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття щодо «жіночого питання». Публіцистичні праці Х. Алчевської, П. Грабовського, М. Зінченка, М. Пирогова, С. Русової, К. Щепкіної та деяких інших діячів доводили актуальність проблеми реформування жіночої освіти, що, на їх думку, не відповідала запитам суспільства на демократичні та ліберальні перетворення в державі.

Ключові слова: педагогічна думка, друга половина ХІХ – початок ХХ століття, «жіноче питання», жіноча освіта, призначення жінки.

Постановка проблеми. Наразі прагнення України до європейського освітнього простору актуалізує проблему поєднання інноваційних підходів в освіті й використання історичних здобутків вітчизняного шкільництва. Україна має глибокі освітні традиції, багато в чому завдячуючи небайдужості прогресивної частини суспільства (педагогам, громадським діячам, просвітителям), що піднімали освітнє питання, вбачаючи в його вирішенні шлях для подальшого розвитку країни. У даному контексті на особливу увагу заслуговують дослідження вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття щодо розвитку жіночої освіти – освітньої галузі, що сформувалась у досліджуваний період завдяки громадському, а потім і державному запитам на зміни.

Аналіз актуальних досліджень. «Жіноче питання» в публіцистичному доробку громадських діячів другої половини ХІХ – початку ХХ століття є предметом вивчення сучасних науковців. Дослідниця Л. Смоляр (Смоляр, 1998) розглядає літературну діяльність жінок (М. Вовчок, Г. Барвінок, Л. Українки та ін.) як шлях самореалізації та вияв громадянської позиції; авторка зазначає, що отримання освіти з метою оволодіння певною професією було необхідним кроком для успішної трудової діяльності та матеріальної незалежності у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. У роботі М. Богачевської-Хом'як (Богачевська-Хом'як, 1995) утверджується, що прагнення жінок здобути доступ до належної освіти стало елементом боротьби за рівні права. У дослідженні Е. Днепрового (Днепров, 2008), присвяченому діяльності К. Ушинського, подано міркування педагога

стосовно шляхів реформування жіночої освіти, що вже не відповідала розвитку суспільства. О. Маланчук-Рибак (Маланчук-Рибак, 2004) розглядає просвітницьку діяльність жінок досліджуваного періоду, зокрема Олени Пчілки, Людмили Старицької-Черняхівської, Ольги Андрієвської та ін. з огляду на розуміння ролі жінки в суспільстві та їх намагання самоорганізуватися.

Як бачимо, «жіноче питання» другої половини XIX – початку XX століття в контексті реформування жіночої освіти викликає науковий інтерес, проте вважаємо, що таких досліджень на сьогодні недостатня кількість. Потребують аналізу праці, у яких піднімалось означене питання Х. Алчевською, М. Добролюбовим, П. Грабовським, М. Зінченком, М. Пироговим, С. Русовою, В. Стоюніним, К. Щепкіною та ін.

Мета статті – проаналізувати погляди представників вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття щодо відповідності стану жіночої освіти потребам суспільного розвитку.

Методи дослідження: загальнонаукові (теоретичний аналіз, систематизація, узагальнення, порівняння) забезпечили можливість опрацювання матеріалів дослідження; конкретно-наукові методи (персонологічно-біографічний метод, текстологічний та ретроспективний аналіз) дозволили проаналізувати літературні джерела з проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи мету дослідження, проаналізуємо публіцистику Х. Алчевської («Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания»), П. Грабовського («Дещо в справі жіночих типів»), М. Добролюбова («Мысли об учреждении открытых женских школ»), М. Зінченка («Женское образование в России»), М. Пирогова (По вопросу о женском образовании), С. Русової («Мої спомини»), В. Стоюніна («Образование русской женщины»), К. Щепкіної («Из истории женской личности в России»).

Аналіз публіцистики народної просвітительки, меценатки Христини Алчевської, її спогадів про роботу Харківської недільної жіночої школи дозволяє констатувати, що вони сповнені справжніми переживаннями та турботами як за існування самої школи, так і за кожну ученицю, яка прийшла на «навчання грамоти». Просвітителька розмірковувала про нележку жіночу долю, приймаючи близько до серця трагедії, що траплялися з її ученицями. У нотатках за 1871–1872 рр. авторка порівнює долі двох своїх учениць. Для однієї з них, школа – єдине місце відпочинку від жахливого буденного життя, у якому є батько – п'яниця, тяжка робота та нужденність; для іншої вивчення грамоти стає запорукою можливості змінити своє бідне життя на розкішне життя дорогої утриманки. Перша дівчинка покінчила життя самогубством, друга – «померла морально». Х. Алчевська усвідомлювала безсилість школи в попередженні подібних трагедій, розуміючи, що корінь цих проблем – у безправному положенні жінок у суспільстві (Алчевська, 1912, с. 5–7).

Дитячі спогади Х. Алчевської підтверджують безправність жінок. Вона згадувала про шлюб батьків: батька називала «черствим егоїстом», який не один раз бив не лише кріпосних, а і власних синів; матір – доброю та люблячою, яка завжди знаходила виправдання батькові. Коли стало питання про навчання грамоти дітей, батько категорично виступив проти навчання маленької Христини, сказавши «навіщо дівчині грамота? Писати любовні листи?».

Далі авторка пише, що їй дуже хотілося вчитися, і не дивлячись на батькову заборону, вона все ж таки вивчилася, потайки підслуховуючи уроки, які давав семінарист-учитель її братам. Цікавими є спогади Х. Алчевської щодо її знайомих дівчиць – сестер Мамчич. Вони отримали прекрасну освіту за кордоном, і саме це стало однією з причин, чому у свої 25–26 років вони не вийшли заміж: кавалери на балах не підходили до них, бо боялись каверзних питань, на які вони не змогли б дати відповіді (Алчевська, 1912, с. 24–27).

Опосередковано Х. Алчевська у своєму щоденнику натякає на недоліки вітчизняної жіночої освіти. Приміром, із скептицизмом згадує, що начальниця недільної школи Харківського товариства навчання грамоти, де Х. Алчевська працювала вчителькою, першочерговим своїм завданням вважала навчити дівчат робити реверанс («первое, что бросается при входе человека в приличный дом – умение поклониться» (рос.мов.)). Далі вона пояснює, що начальниця була вихованкою інституту благородних дівчиць, де навчали світським манерам задля вдалого заміжжя (Алчевська, 1912, с. 31).

Отже, у міркуваннях Х. Алчевської бачимо її ставлення до залежності жіночої долі від чоловіка. Безправність жінки обурювала її; у просвітній діяльності Алчевська знаходила можливість себе реалізувати («довести, що жінка здатна працювати» (Алчевська, 1912, с. 33), допомогти ученицям (дівчатам, жінкам) недільної школи, через навчання грамоті звільнитися від буденності й рутинності їх життя, навчити їх поважати самих себе.

Ще одним важливим мемуарним твором, у контексті визначеної мети, є «Мої спомини» Софії Русової. Згадуючи свою громадсько-педагогічну діяльність на Чернігівщині, авторка із запалом описує спільні вечірні заняття для сільських хлопців та дівчат у своїй вітальні, де вони вчили арифметику, географію, читали твори українських письменників (Русова, 1928, с. 167).

Про її переконання щодо рівних розумових можливостей чоловіків та жінок говорить факт, який вона згадує: харківська діячка, історик Олександра Яківна Єфименко робила всю роботу за чоловіка, який працював у банку, проте через хворобу не міг виконувати повною мірою свої обов'язки (Русова, 1928, с. 168). С. Русова захоплюється «світлим розумом» О. Єфименко, яка закінчила лише жіночу гімназію, проте самоосвітою дійшла до «такого знання, що стала видатним

істориком» (Русова, 1928, с. 168). Авторка з гордістю говорить про те, що Харківський університет визнав О. Єфименко достойною професорського звання, а її роботу з історії – докторською дисертацією.

Потому, С. Русова згадує свою діяльність у жіночій недільній школі м. Харкова. Вона організовувала літературні читання з дівчатами 17-ти років і була впевнена, що великий вплив на моральний та інтелектуальний розвиток учениць справляє вдало підібраний цикл літературних читань. Пізніше, коли донька С. Русової виявила бажання здобути вищу медичну освіту, батьки погодилися відпустити її на навчання до Франції. С. Русова поїхала разом із донькою. У її спогадах згадується, що французькі професори «руських» студенток називали дуже працьовитими, хоча через доволі погану підготовку в російських жіночих гімназіях дівчатам доводилося докладати зусилля, щоб добре вчитися (Русова, 1928, с. 181).

У Полтаві С. Русова познайомилася з «оригінальною» жінкою, що одягалася як чоловік, носила коротку зачіску і навіть не думала виходити заміж. Далі авторка із захопленням говорить про її широку освіту, європейські погляди й нахили (Русова, 1928, с. 183). Дослідження мемуарів С. Русової дає підстави для висновків, що вона була доволі самостійною у своїх громадських справах, її родина жила за демократичними принципами, де думка кожного члена сім'ї, незалежно від статі, була важливою, а бажання реалізувати себе поза родиною сприймалося членами сім'ї з розумінням.

Нарешті, перейдімо до ґрунтовної роботи професійного історика початку ХХ століття Катерини Щепкіної «Из истории женской личности в России». Авторка, аналізуючи суспільне життя другої половини ХІХ століття, стверджує, що політичні перетворення 50-х р. застали жінку підготовленою до змін, зростало й розуміння в суспільстві недостатності наявної жіночої освіти, яку мали змогу отримувати лише доньки заможних батьків (Щепкіна, 1914, с. 259).

Далі К. Щепкіна вказує на поступову зміну суспільної свідомості, у якій жінка – найбільш безправний член сім'ї, що знаходиться під подвійним ярмом – батьківської, чоловічої влади та суспільним упередженням проти неї. Жінка повинна була завоювати собі недоторканість особистого життя, бути рівноправним членом оновленого суспільства, мати змогу заробляти собі на життя, бути самостійною й ніколи не жалкувати, що вона народилася жінкою (Щепкіна, 1914, с. 278–279).

Цікавим, з огляду на мету нашого дослідження, є компаративний публіцистичний твір «Дещо в справі жіночих типів» Павла Грабовського – українського поета, публіциста. Порівнюючи жіночу освітянську справу кінця ХІХ століття в Росії, Польщі та Галичині (Русі Австрійській), автор указував на їх відмінність.

У Російській імперії, на думку автора, жінка вже була «громадянкою в різних появах поступового руху суспільного», яка пожертвувала «на вітвар батьківщини» дуже багато; просвітницьку жіночу діяльність він називав «хрестовим походом у народ», який відбувався в усіх на очах. Інша справа – у Польщі, де жінка стоїть на значно «нижчому ступені просвітньому, як і громадському», вона, насамперед, – пані, чи панночка, а вже потім – «одиниця великого гурту людності». Говорячи про Галичину, автор указує, що не знає, що таке «освітня жінчина в Галичині» (*мовою оригіналу*), де немає ще жодної дівочої гімназії, а «жіноче питання почало прокидатися тільки тепер». Із захопленням П. Грабовський описує просвітницьку діяльність жінок Росії («українок та московок» – *автор*), називаючи цей «жіночий тип» найбільш рухливим, освітнім та поступовим (Грабовський, 1893).

Отже, можемо припустити, що автор схвально ставився до просвітницької діяльності освічених жінок, вважаючи, що вони знайшли правильне застосування набутим знанням. Таку роботу він називає «прекрасною», а приклади просвітницької діяльності – «чарівними образами жінок-дячок» (Грабовський, 1893).

Історичний нарис Миколи Зінченка, журналіста, кореспондента Петербурзького телеграфного агентства «Женское образование в России» починається епіграфами: «Народна просвіта є головною опорою держави та джерелом його добробуту, а тому перевагами просвіти мають користуватися всі особи без різниці у статі та званні» (Проект уставу навчальних закладів, 1856 р.); «Жінка – це форма, у якій виплавляється людство», «Світ жінки – найвірніший абрис фізичного та морального життя народу, задля того, щоб скласти думку про суспільство, достатньо знати, якою повагою в ньому користується жінка» (Амедей Віньйола, французький художник, літератор); «У країнах, де жінку принижують, цивілізація дряхліє, ті ж держави, де жінка освічена, можуть мати надію на світле майбутнє» (Жонво, публіцист) (*рос. мов.*); «Чи їй, російській жінці, продовжувати відмовляти в рівноправ'ї з чоловіками в освіті, посадах, у той самий час, коли саме на неї маємо надії на духовне оновлення та моральне піднесення нашого суспільства! Вона довела, якої висоти може досягти!» (Ф. Достоєвський); «Наука та мистецтво можуть бути відкритими жінці так само, як і чоловікові (М. Катков). Вочевидь, приведені літератором епіграфи свідчать про достатньо ліберальні погляди автора на роль жінки у суспільстві.

Далі читаємо, що положення жінки у кожного народу є показником рівня його культури в різні часи його історичного буття. На думку М. Зінченка, єдиною стійкою основою нації та держави є школа, яка дає освіту і чоловікам, і жінкам (Зінченко, 1901, с. 1). Він стверджує, що в Росії відмінністю «жіночого питання» стала боротьба жінки за право на освіту, тоді як центром «жіночого питання» на Заході – агітація за політичні та громадянські права жінок. Автор зазначає, що оскільки вплив жінок через

сім'ю на важливіші сторони внутрішнього життя є беззаперечним, питання жіночої освіти лежить не у площині емансипації, а є основною відповіддю на «жіноче питання» в Росії.

На його переконання, жінка має провідну роль у родині як «ближайшая воспитательница» (рос. мов.) та «подруга чоловіка». Корисним у русі за жіночу емансипацію в Росії, що мала, на думку автора, здебільшого «уродливые формы» (рос. мов.), він вважає посилене бажання жінок до освіти й появу видатних діячок науки та в інших сферах суспільного життя.

М. Зінченко засуджує панівну для тогочасного суспільства думку як світських жінок, що були виховані з метою «полонити чоловіків», так і чоловіків, що дотримувалися патріархатних поглядів, за якими жінка, що отримує гімназійну або вищу освіту, втрачає грацію та жіночість, а наука взагалі знищує сімейне вогнище та підриває шлюб (Зінченко, 1901, с. 5). «Колосальним за безглуздістю аргументом», що виріс виключно на російському ґрунті, публіцист називає думку, згідно з якою жінка, що прагне здобути освіту, втрачає моральні принципи та дозволяє собі «вольности и вступает в непозволительную связь с мужчиной» (рос. мов.) (Зінченко, 1901, с. 5).

Автора обурює як «нерозумність батьків», так і «невігластво» керівництва жіночих гімназій, яке намагалось будь-якими засобами вмовити випускниць та викладачок не відвідувати вищі жіночі курси. На думку М. Зінченка, наука потрібна жінці не для отримання дипломів та державних посад, а для розумового розвитку на рівні з чоловічим (Зінченко, 1901, с. 8). Розумовий розвиток та наукова освіта потрібна жінці як матері, як дружині, як члену суспільства. Разом із тим, він наголошує, що не потрібно змішувати питання права жінки на освіту із політичними та громадянськими правами, за які вели боротьбу на Заході.

Отже, погляди на жіночу освіту М. Зінченка є доволі прогресивними, хоча й не вільними від стереотипів про те, що є в суспільстві жіночим, а що – чоловічим. Виступаючи за рівну з чоловічою жіночу освіту, він все ж таки вважав, що сферою застосування набутих знань для жінки є виховання дітей, бо саме через сім'ю жінка має вплив на суспільство; боротьбу за політичні та громадянські права жінок він вважав неактуальною в Російській імперії.

Далі розглянемо статтю педагога, публіциста Володимира Стоюніна «Образование русской женщины», написану літератором із нагоди двадцятип'ятиріччя створення жіночих гімназій. Автор критикує погляди певної частини суспільства про недопустимість безстанових жіночих середніх закладів (гімназій), називаючи їх «ворогами російської жіночої гімназії».

Серед причин невдоволення він указує такі: « генеральська донька не може сидіти за однією партою з донькою крамара... гімназія не дає справжньої освіти, бо не навчає говорити французькою мовою... після закінчення гімназії дівчата прагнуть подальшої науки...». Визнаючи

недоліки жіночої гімназійної освіти, автор стверджує, що «жіноча гімназія знищила питання про суттєву освітню відмінність чоловіка та жінки... ці поняття об'єднані в одному понятті «людина», що припускає деякі фізіологічні відмінності між статями, не допускає моральної або розумової переваги одного над іншим». Автор схвально відгукується і про роль жіночої гімназії в подальшій самореалізації її вихованок, завдяки чому жінка опанувала вчительську професію, виказуючи на цьому шляху якість своєї праці та сумлінність (В. Стоюн, 1883, с. 377–378).

Отже, В. Стоюн у своїй роботі схвально відгукувався про жіночу гімназійну освіту, яка давала змогу дівчатам реалізувати себе в педагогічній діяльності, із розумінням ставився до її недоліків, виступав за подальше її реформування. Прогресивним було і його переконання про розумову й моральну рівність чоловіків та жінок.

Письменник, літературний критик Микола Добролюбов також не стояв осторонь «жіночого питання». У своїй статті «Мысли об учреждении открытых женских школ», надрукованій у журналі «Русский вестник», автор розмірковує над проблемою реформування жіночої освіти, вважаючи її актуальною та важливою. Він іронічно висміює утилітарний погляд на жінку: «ну навіщо дівчині освіта? ...яку практичну користь вони з неї матимуть?... Кар'єра? Кар'єра їх і так зрозуміло в чому полягає: гарненьке обличчя, французька мова та танці, а найголовніше – придане...» (М. Добролюбов, 1858, с. 219). Порівняльна статистика (по кількості учнів та учениць), яку наводить автор, доводить необхідність реформування закритої жіночої системи навчання, він аргументує користь відкритих шкіл, навчання в яких, не відривало дівчину від сім'ї (на відміну від закритих пансіонатів), стверджуючи, що знання, отримані дівчиною в такій школі, краще засвоюватимуться вихованкою і вона знайде їм ліпше застосування (М. Добролюбов, 1858).

Лікар та педагог Микола Пирогов у статті «По вопросу о женском образовании» також піддавав критиці наявну систему жіночої освіти, називаючи її безглуздою та застарілою (М. Пирогов, 1883, с. 260). Виховання, на його думку, робило з жінки ляльку, створену на показ, а повинно було би забезпечувати ранній розвиток мислення та волі, що необхідні їй так само, як і чоловікові (М. Пирогов, 1883, с. 262). На його думку, жіноча освіта потребувала змін, завдяки чому жінка змогла би зайняти належне місце в суспільстві, що б відповідало її людській гідності й розумовим здібностям (М. Пирогов, 1883, с. 264). Разом із тим, М. Пирогов допускав емансипацію у вихованні та в освіті жінки, проте був проти її поширення на суспільні інститути. Таким чином, його передові погляди щодо жіночої освіти не стосувалися самої проблеми поліпшення суспільного становища жінки.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Вивчення публіцистичних праць окремих представників педагогічної думки другої

половини XIX – початку XX століття (Х. Алчевської, П. Грабовського, М. Зінченка, С. Русової, В. Стоюніна, К. Щепкіної та ін.) довів актуальність проблеми реформування жіночої освіти, що, на їх думку, не відповідала запитам суспільства на демократичні та ліберальні перетворення в державі.

На відміну від західноєвропейського розуміння проблеми «жіночого питання» (боротьба за надання жінці політичних та громадянських прав), у Російській імперії можливість його вирішення вбачалася в необхідності реформування системи жіночої освіти (створення закладів освіти для жінок усіх соціальних станів, право жінок на рівну освіту з чоловіками, надання можливості отримати вищу освіту тощо).

Прогресивна частина інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття виступала за зміну соціального статусу жінки. Представники вітчизняної громадсько-педагогічної думки вважали, що жінка може бути не лише матір'ю, дружиною, домогосподаркою, вона спроможна до самореалізації в інших суспільних галузях, для чого їй і необхідна достойна освіта.

На подальше вивчення заслуговує публіцистичний доробок із означеної проблеми представниць жіноцтва з можливою компаративною характеристикою регіонів України, що в досліджуваний період входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алчевская, Х. Д. (1912). *Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания*. Москва: Тип. т-ва Сытина (Alchevska, Kh. D. (1912). *Conceived and experienced: diaries, letters, memories*. Moscow: Publishing house of Sytin society).
2. Богачевська-Хом'як, М. (1995). Білим по білому. *Жінки в громадському житті України 1884–1939*. Київ: Либідь (Bohachevska-Khomiak, M. (1995). *White on white. Women in Public Life of Ukraine 1884–1939*. Kyiv: Lybid).
3. *Дещо в справі жіночих типів*. Павло Грабовський. Режим доступу: <http://krasnopillia.info/2014/09/17/descho-v-spravi-zhinochyh-typiv/> (*Somewhat in the case of female types*. Retrieved from: <http://krasnopillia.info/2014/09/17/descho-v-spravi-zhinochyh-typiv/>).
4. Днепров, Э. Д. (2008). *Ушинский и современность*. Москва (Dneprov, E. D. (2008). *Ushinsky and modernity*. Moscow).
5. Добролюбов, Н. А. (1858). Мысли об учреждении открытых женских школ. *Русский вестник*, Т. 14, 218231 (Dobroliubov, N. A. (1858). *Thoughts on the establishment of open female schools*. *Russian bulletin*, Vol. 14, 218231).
6. Зинченко, Н. Е. (1901). *Женское образование в России*. Санкт-Петербург (Zinchenko, N. (1901). *Women's education in Russia*. St. Petersburg).
7. Лихачева, Е. (1901). *Материалы для истории женского образования в России (1856–1880)*. Санкт-Петербург (Likhachev, E. (1901). *Materials for the history of women's education in Russia (1856–1880)*. St. Petersburg).
8. Маланчук-Рибак, О. З. (2004). *Жіночий рух як ідеологія і практика суспільних змін. Основи теорії гендера: навчальний посібник*. Київ: «KIS» (Malanchuk-Rybak, O. Z. (2004). *Women's movement as an ideology and practice of social change. Fundamentals of the theory of gender: a manual*. Kyiv: "KIS").

9. Пирогов, Н. И. (1893). По вопросу о женском образовании. *Образование*, 5–8, 260–267 (Pirohov, N. I. (1893). On the issue of women's education. *Education*, 5–8, 260–267).

10. Русова, Софія. (1928). Мої спомини. 1979–1915. Київ (Rusova, Sofiia. (1928). My memories. Kyiv).

11. Сидоренко, О. (2017). Громадська і приватна ініціатива як чинник розвитку вищої освіти у другій половині XIX – на початку XX століття. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 9 (73), 167–178 (Sydorenko, O. (2017). Public and private initiative as a factor in the development of higher education in the second half of the XIX – at the beginning of the XX century. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 9 (73), 167–178).

12. Смоляр, Л. О. (1998). *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії*. Одеса (Smolar, L. A. (1998). *The past for the future. Women's movement of the Dnieper Ukraine of the second half of the XIX – the beginning of the XX century. History pages*. Odessa).

13. Стоюнин, В. Я. Образование русской женщины (1883). *Женское образование: педагогический листок для родителей, наставниц и наставников, издаваемый при Санкт-Петербургских женских гимназиях*, 5, 373–378 (Stoiunin, V. Ya. Education of a Russian woman (1883). *Female education: a pedagogical leaflet for parents and mentors published at the St. Petersburg Women's Gymnasium*, 5, 373–378).

14. Щепкина, Е. Н. (1914). *Из истории женской личности в России*. Санкт-Петербург (Shchepkina, E. N. (1914). *From the history of the female personality in Russia*. St. Petersburg).

РЕЗЮМЕ

Антонова Елена. Проблема женского образования в отечественной педагогической мысли второй половины XIX – начала XX века.

В статье анализируются публицистические произведения отдельных деятелей общественно-педагогического движения второй половины XIX – начала XX века по «женскому вопросу». Изучение публицистических трудов Х. Алчевской, П. Грабовского, Н. Добролюбова, Н. Зинченко, Н. Пирогова, С. Русовой, К. Щепкиной дало возможность подтвердить актуальность проблемы реформирования женского образования, которое, по мнению авторов, не соответствовало запросам общества на демократические и либеральные преобразования в государстве.

Ключевые слова: педагогическая мысль, вторая половина XIX – начало XX века, «женский вопрос», женское образование, предназначение женщины.

SUMMARY

Antonova Olena. The problem of women's education in the domestic pedagogical thought of the second half of the XIX – the beginning of the XX century.

The article analyzes the studies of individual figures of the public-pedagogical movement of the second half of the XIX – the beginning of the XX century on the "women's issue".

The aim of the article is to analyze the views of the representatives of the pedagogical thought of the studied period in the context of relation of women's education with the needs of social development.

Methods of research: general scientific methods: theoretical analysis, generalization, comparison – have been used to make the conclusions; specific scientific methods: personologic-biographical method, textual and retrospective analysis have allowed to analyze literary sources on the research problem.

The study of the works of some representatives of the pedagogical thought of the second half of the XIX – the beginning of the XX century (Kh. Alchevska, P. Hrabovskyi, M. Dobroliubov, M. Zinchenko, M. Pirohov, S. Rusova, K. Shchepkina) proved the urgency of the issue of reforming women's education, which, in their opinion, did not meet the demands of society for democratic and liberal transformations in the state.

Unlike the Western European understanding of the problem of "women's issues" (struggle for provision of women's political and civil rights), in the Russian Empire, the possibility of its solution was seen in the need to reform the system of women's education (creation of education institutions for women of all social statuses, the right of women to equal education with men, opening access to higher education, etc.).

The progressive part of the intelligentsia of the second half of the XIX – the beginning of the XX century advocated the change in the social status of women. Representatives of public-pedagogical thought believed that a woman could be not only a mother, wife, housewife, she was able to self-fulfillment in other social sectors, for which she also needed decent education.

For further study deserves journalistic work on the problem of female representatives with a possible comparative characteristic of the regions of Ukraine, which during the investigated period were part of the Russian and Austro-Hungarian empires.

Key words: *pedagogical thought, second half of the XIX – the beginning of the XX century, "women's issue", women's education, a woman's calling.*

УДК 37.01

Анна Бойченко

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ORCID ID 0000-0003-0935-2945

DOI 10.24139/2312-5993/2018.06/078-087

ОСОБЛИВОСТІ ОЗНАЙОМЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІЗ МИСТЕЦТВОМ КОНЦЕПТУАЛІЗМУ В ЛЕНД-АРТІ НА ПРИКЛАДІ КАМЕР ОБСКУРА КРІСА ДРУРІ

У статті висвітлено особливості ознайомлення старшокласників із мистецтвом концептуалізму в ленд-арті на прикладі камер обскура К. Друрі. Схарактеризовано ключові поняття дослідження – «концептуалізм», «ленд-арт», «камера обскура». Висвітлено історію розвитку ленд-арта в Україні та світі. Окреслено концептуальні засади та принцип дії камер обскура К. Друрі на прикладі таких арт-об'єктів, як «Хвильова палата», «Хатина тіней», «Море змін», «Зоряна палата», «Палата неба і гір», «Хмарна камера для дерев і неба».

Ключові слова: *концептуалізм у мистецтві, ленд-арт, камера обскура, Кріс Друрі.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах модернізації системи загальної середньої освіти у світлі Концепції «Нової української школи» однією з ключових компетентностей, якими має володіти учень є обізнаність та самовираження у сфері культури, що являє собою «здатність розуміти